

Grażyna Ewa Karpińska

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Uniwersytet Łódzki

grazyna.karpinska@uni.lodz.pl

Inga B. Kuźma

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Uniwersytet Łódzki

inga.kuzma@uni.lodz.pl

**ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE ETNOGRAFII
BRONISŁAWY KOPCZYŃSKIEJ-JAWORSKIEJ:
OD BADAŃ WSI DO ANTROPOLOGII MIASTA****Bronisława Kopczyńska-Jaworska's methodological assumptions in ethnography: from researching the village to the anthropology of the city**

Streszczenie: W artykule omawiamy metodologię badań etnograficznych Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej, uczonej należącej do grona najwybitniejszych polskich i środkowoeuropejskich przedstawicieli powojennej etnografii. Opisujemy badania, jakie prowadziła Kopczyńska-Jaworska na wsi i w mieście, przedstawiamy paradygmat teoretyczny i metodyczny, w ramach którego uprawiała etnografię. Charakteryzujemy również tzw. łódzką szkołę etnograficzną, której była reprezentantką.

Słowa kluczowe: etnografia, etnologia, orientacja socjologiczno-historyczna, metoda integralna, łódzka szkoła etnograficzna, Bronisława Kopczyńska-Jaworska

Abstract: In the article, we discuss the methodology of ethnographic research as propounded by Bronisława Kopczyńska-Jaworska, a scholar who belonged to the most outstanding Polish, and in fact Central-European representatives of post-war ethnography. We describe research conducted by Kopczyńska-Jaworska in rural and urban settings, and presents the theoretical and methodical paradigm within which she practised ethnography.

In addition, we describe the distinguishing features of the so-called Łódź school of ethnography, of which she was a representative.

Keywords: ethnography, ethnology, socio-historical orientation, the integral method, the Łódź school of ethnography, Bronisława Kopczyńska-Jaworska

Etnografka i uczona

Bronisława Kopczyńska-Jaworska jest z ważną i rozpoznawalną postacią w historii etnologii polskiej, należy do grona najwybitniejszych polskich i środkowoeuropejskich przedstawicieli powojennej etnografii. „Ja jestem etnografem” – podkreślała przy każdej okazji, mimo że sposób uprawiania przez nią dyscypliny daleki był od tradycyjnej etnografii ludoznawczej, natomiast skłaniał się ku coraz głębszej refleksji teoretycznej, wykorzystującej interdyscyplinarne inspiracje i koncepcje etnologiczne.

Urodzona w Poznaniu, spędziła w nim pierwsze siedem lat, od 1931 roku mieszkała z rodzicami w Łodzi. W lutym 1940 roku rodzina Kopczyńskich uciekła z Łodzi do Warszawy i pozostała tam do końca wojny. W Warszawie Bronisława Kopczyńska chodziła na tajne komplety, zdała maturę i zapisała się na bibliotekoznawstwo na Wolnej Wszechnicy Polskiej. Konspiracyjna edukacja wyzwoliła w niej pasję nauki i zainteresowanie etnografią. Jako studentka bibliotekarstwa oświatowego na Wolnej Wszechnicy uczęszczała na wykłady z etnografii. Prowadziła je doktor Kazimiera Zawistowicz, która „z szybkością karabinu maszynowego (...) opowiadała o różnicach kulturowych, jakie są między ludźmi” – wspominała w wywiadzie biograficznym w 2000 roku (Kopczyńska-Jaworska, wywiad¹). Obie panie ponownie spotkały się w 1945 roku w Łodzi, na formowanym w mieście Uniwersytecie Łódzkim: wiosną Bronisława Kopczyńska słuchała wykładów z etnografii Zawistowicz-Adamskiej, a jesienią zapisała się na etnografię². „I z nią (etnografią) się związałam na całe życie. Dziś, jak z perspektywy lat na to patrzę, to oszołomienie mnie czasem ogarnia” – powiedziała (Kopczyńska-Jaworska, wywiad). Już w czerwcu 1946 roku zostaje na etnografii zastępczynią asystenta, od 1956 roku pracuje jako adiunkt, zaś od 1967 roku jako docent. Pod kierunkiem Zawistowicz-Adamskiej na UŁ uzyskuje kolejne tytuły i stopnie naukowe: tytuł magistra filozofii w zakresie etnografii z etnologią (1948)³,

¹ Wywiad biograficzny przeprowadzony z B. Kopczyńską-Jaworską przez Agatę Zysiak w 2010 r. do projektu „Łódź Akademicka”, nagranie znajduje się w Archiwum Stowarzyszenia Topografie oraz w Katedrze Socjologii Kultury UŁ.

² Wiosną 1945 r., po powrocie do Łodzi, zapisała się na bibliotekoznawstwo, z którego zrezygnowała za namową Jadwigi Świątkowskiej, asystentki K. Zawistowicz-Adamskiej.

³ Na podstawie pracy *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*, promotor prof. dr K. Zawistowicz-Adamska, 1948, praca dostępna w Etnograficznym Archiwum im. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ.

stopień doktora nauk humanistycznych (1959)⁴, stopień doktora habilitowanego (1967)⁵. Profesorem nadzwyczajnym zostaje w 1980 roku, profesorem zwyczajnym zaś w 1990 roku.

Autorytety naukowe

Mistrzem, autorytetem naukowym i osobą bardzo bliską dla Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej była Kazimiera Zawistowicz-Adamska, od której przejęła wiele poglądów na sposób i kierunek uprawiania nauki, dlatego pisząc o Kopczyńskiej-Jaworskiej i jej modelu zajmowania się etnografią, nie można pominąć praktyki naukowej Zawistowicz-Adamskiej, jak również tła epoki i prądów myślowych, w jakich przyszło badaczkom działać.

Bronisława Kopczyńska-Jaworska terminowała u Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej, uznawanej za twórczynię tzw. łódzkiej szkoły etnograficznej. Szkoła ta uformowała się w latach 50. XX wieku, czyli w czasie przebudowy metodologicznej powojennej etnografii, lecz przed zmianą antropologicznego paradygmatu określającego powszechny dziś status poznawczy antropologii. To ostatnie zdanie jest bardzo ważne, każe bowiem zwrócić baczną uwagę na przynależność badacza do określonej tradycji intelektualnej, implikującej „wspólnotę poglądów, metod i sposobów wyjaśniania, a więc swego rodzaju paradygmatu badawczego ukształtowanego przez określonego mistrza lub grupę mistrzów i jego uczniów” (Buchowski 1995: 39). Etnografię uprawianą przez Kazimierę Zawistowicz-Adamską i jej uczniów wyróżniały: praca zespołowa w obrębie jednego tematu lub problemu badawczego, nacisk kładziony na badania terenowe, które prowadzono w pojedynczych wsiach lub społecznościach lokalnych, wydobywając określony aspekt społeczny czy kulturowy, a ponadto współdziałanie etnografii z naukami pokrewnymi i korzystanie z ich doświadczeń.

Naukowa twórczość Kopczyńskiej-Jaworskiej została również ukształtowana poprzez klimat powojennej Łodzi, przyjaźnie z socjologami i pedagogami oraz kontakty i współpracę z uczonymi wyty-

⁴ Rozprawa doktorska *Pasterstwo i szalaństwo w Tatrach Polskich*, promotor prof. dr K. Zawistowicz-Adamska, 1959, praca dostępna w Etnograficznym Archiwum im. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ.

⁵ Podstawą wszczęcia przewodu była książka *Stosunki gospodarczo-społeczne w tradycyjnej kulturze Karpat Północnych* (1967).

czającymi nowe sposoby myślenia w naukach społecznych: Janem Szcze-
pańskim, Antoniną Kłoskowską, Janem Lutyńskim. Chodziła na wykłady
Józefa Obrębskiego, Stanisława Ossowskiego, Konrada Jazdzewskiego,
Zdzisława Stiebera, na seminarium prowadzone przez Józefa Chałasiń-
skiego, na którym „zabierały głos takie »gwiazdy« jak Leszek Kołakow-
ski, Kuba Litwin, Andrzej Miller, Marian Przełęcki, Klemens Szaniawski,
Antonina (Tola) Kłoskowska czy Janek Lutyński (...), Stefan Szostkie-
wicz” (Kopczyńska-Jaworska 2000: 49).

Na wsi i w mieście: etnograficzne badania terenowe

Jej pierwsze badania etnograficzne dotyczyły pasterstwa górskiego i były
prowadzone w ramach zespołowych badań Katedry Etnografii nad pomo-
cą wzajemną i formami współdziałania gospodarczego. Z czasem prze-
rodziły się w fascynację górami połączoną z wieloletnim studiowaniem
kultury i historii Karpat: Kopczyńska-Jaworska opracowała monografię
etnograficzną pasterstwa w Beskidzie Śląskim, dokonała analizy gospo-
darki pasterskiej i jej wpływu na życie wsi w Tatrach i na Podhalu, w Gor-
cach i na Żywiecczyźnie, prowadziła badania porównawcze gospodarki
górskiej w Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, Jugosławii, na Węgrzech
i we Francji. Profesor tak wspominała ten okres:

Ja nieuleczalnie zajmowałam się pasterstwem w ramach tych badań nad pomocą
społeczną i współdziałaniem. Cały nasz zespół seminaryjny, a seminarium było
duże, dlatego że na etnografię jako na przedmiot poboczny chodzili pedagogo-
wie społeczni, chodzili historycy sztuki, geografowie, później socjologowie też
chodzili itd., i była spora grupa, dwadzieścia parę osób. Myśmy się podzielili na
trzy zespoły. (...) ja byłam w zespole, który badał zespołowy wypas zwierząt
w górach. Ponieważ bardzo lubiłam chodzić po górach, to chętnie zgłosiłam się
do grupy, która badała w górach. Już (...) w czterdziestym szóstym roku pro-
wadziliśmy badania na Śląsku Cieszyńskim, inna grupa badała maszoperie na
Kaszubach, koledzy ze środkowej Polski zbiorowy wypas bydła na rozmaitych
pastwiskach nad Pilicą, Wartą. Takie były grupy. W ciągu roku referowaliśmy
wyniki naszych badań, dyskutowaliśmy, pani profesor wpisała to w tę swo-
ją pracę o pomocy wzajemnej i współdziałaniu. (...) Po doktoracie koniecznie
chciałam robić coś innego i wtedy pani profesor mnie pohamowała i powiedzia-
ła, że mam tyle wiadomości na temat tych gór, tyle badań zrobiłam i byłam na

stypendium przez parę miesięcy w Czechosłowacji, potem w Rumunii, na Węgrzech, że szkoda jest, żeby te wiadomości przepadły. I w pewnym sensie zmusiła mnie do pisania dalej i habilitowałam się z tego, z gospodarki górskiej, z takiej jej tradycyjnej formy. (...) W każdym razie to była właściwie, jak teraz moi uczniowie ładnie to określają, była to antropologia ekonomiczna. To było społeczno-gospodarcze uwarunkowanie tradycyjnych form zachowań, wyobrażeń i organizacji (Kopczyńska-Jaworska, wywiad).

W latach 60. XX wieku etnografowie łódzcy, a wśród nich Kopczyńska-Jaworska, na zlecenie Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN prowadzili badania nad przemianami kultury ludowej pod wpływem postępującej industrializacji i urbanizacji, najpierw we wsiach Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego, później w okolicach Włocławka na Kujawach. Wiele dekad później Kopczyńska-Jaworska nazwie ten okres swego naukowego życia „krótkim »interludium«” między badaniami w Karpatach a badaniami w Łodzi (Kopczyńska-Jaworska 2000: 57). Wybór okręgu bełchatowskiego był spowodowany planowanym uruchomieniem odkrywkowej kopalni węgla brunatnego oraz elektrowni. Prace badawcze realizowane były na dwóch płaszczyznach: jako jednodniowe badania inwentaryzujące zastaną kulturę ludową w jak największej liczbie wsi położonych na złożu węglowym, względnie w miejscowościach wytypowanych do likwidacji pod budowę elektrowni, oraz jako badania stacjonarne w wybranych wsiach, rejestrujące stan posiadania i zmiany zachodzące w kulturze poszczególnych wsi (Mulkiwicz-Goldbergowa 1964). Badania na Kujawach prowadzono w wybranych czterech wsiach leżących w różnej odległości od Włocławka i w różnym stopniu stanowiących zaplecze siły roboczej dla tego miasta. Badania miały na celu ustalenie stosunku do ziemi mieszkańców wsi leżących w obszarze przeznaczonym do uprzemysłowienia i znajdującym się w ogólnopolskich planach inwestycyjnych. Zbierano informacje o współcześnie istniejącej sytuacji oraz o tym, jak ona się zmieniła od czasów międzywojennych. Zjawiska ujmowano w przedstawieniu historyczno-typologicznym, czyli takim, w którym pokazuje się tylko te procesy i prawidłowości historyczne, które według badaczy zaważyły na współczesnym charakterze wiejskich społeczności lokalnych i postawach ludności (Kopczyńska-Jaworska 1974).

W tym samym czasie Bronisława Kopczyńska-Jaworska przyjęła zaproszenie profesora Witolda Dynowskiego do kilkuosobowego zespołu badającego skolektywizowane wsie w północno-zachodniej Bułgarii,

w słabo uprzemysłowionym okręgu widyńskim. Przedmiotem szczególnego zainteresowania badaczy stały się przeobrażenia życia rodzinnego i całej społeczności lokalnej wsi Gramada, w której przed wojną podstawą działania w zakresie czynności produkcyjnych i wymiany świadczeń była grupa rodzinno-rodowa i sąsiedzka, po wojnie zaś życie jej mieszkańców organizowała kooperatywa (Nizińska 1968). O tych badaniach tak opowiadała Kopczyńska-Jaworska:

(...) brałam udział w takich badaniach w Bułgarii, gdzieśmy badali wieś skolektywizowaną. Tam taki krok zrobili ogromny, bo przecież przeszli od stanu prawie wspólnoty pierwotnej do wsi skolektywizowanej. Rozmawiałam jeszcze z ludźmi, którzy żyli w zadrudze, wielkiej rodzinie parupokoleniowej, prowadzącej wspólne gospodarstwo (...). Niestety, te nasze badania bułgarskie, to myśmy cztery czy pięć lat je robili, rokrocznie po sześć tygodni tam siedzieliśmy. Niestety, nie doczekały się publikacji, myśmy zrobili opracowania, wszystko zostało sfotografowane i narysowane, mnóstwo, mnóstwo informacji zostało zebrane. Umowa była taka, że najpierw Bułgarska Akademia Nauki to publikuje. A oni siedli nad tym i im się to nie podobało ideologicznie. I leży to w archiwum w Sofii do dziś (Kopczyńska-Jaworska, wywiad).

Udział w pracach zespołowych łódzkich etnografów oraz samodzielne badania karpackie sprowokowały Kopczyńską-Jaworską do napisania podręcznika *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, w którym dzieli się doświadczeniami z własnej pracy terenowej (Kopczyńska-Jaworska 1971). To pierwszy, i jak dotąd jedyny, podręcznik badań etnograficznych, który został napisany przez polskiego etnografa. Na jego kształt wpłynęły organizowane przez W. Dynowskiego i ośrodek warszawski Międzyuczelniane Obozy Etnograficzne, swoiste forum konfrontacji programów dydaktycznych, metod badawczych i sposobów interpretacji etnologicznej.

W 1975 roku, już jako dojrzała badaczka-etnografka, zmieniła teren badań ze wsi na miasto. Przytaczamy kolejny fragment jej wspomnień:

Od dłuższego czasu w naszej Katedrze były prowadzone zainicjowane jeszcze przez profesor Zawistowicz badania na terenie miasta Łodzi, nad kulturą miejsko-robotniczą. Ja miałam wielką ochotę się do tego przyłączyć wcześniej, tylko pani profesor mi wytłumaczyła, bym skończyła te badania w górach. Jak już zrobiłam habilitację, uwolniłam się wtedy od badań karpackich, pani profesor

przeszła na emeryturę, ja samodzielnie już wtedy pracowałam na uniwersytecie, no to zaczęłam zmierzać do organizacji większych badań nad kulturą robotniczą. Te badania myśmy zorganizowali, odpowiednie granty żeśmy dostali na to, szereg publikacji powstało, praca doktorska i habilitacyjna pani profesor Karpińskiej powstała właśnie w tym zespole. I pani Karpińska przejęła po mnie ten dział, tych badań miejskich po mnie (Kopczyńska-Jaworska, wywiad).

Należała do pierwszych powojennych etnografek i etnografów polskich inicjujących w rodzimych badaniach refleksję nad miastem – obszarem zjawisk, które dotąd w tradycyjnej etnografii nie były dostrzegane. Sprawiała, że w Polsce zaczęła rozwijać się antropologia miasta, uczyniła ze społeczności miejskiej i kultury miejskiej nowe przestrzenie zainteresowań badaczy, skoncentrowanych dotychczas na społecznościach wiejskich i kulturze ludowej. Przedmiotem jej analiz stała się historia i kultura Łodzi, miasta, które dobrze знаła, z którym związana była korzeniami rodzinnymi od lat dwudziestych XIX wieku⁶. Zaczynem badań łódzkich był wywiad z dziewięćdziesięcioczeroletnią wówczas babką, Bronisławą Kopczyńską, który przeprowadziła w latach 60. XX wieku (Kopczyńska-Jaworska 2000: 58, przypis 29).

Zbliżenie socjologii z etnografią: metoda integralna

Po wojnie naukowe ośrodki etnograficzne w Polsce nawiązywały do metodologii i problematyki badań charakterystycznych dla okresu przedwojennego. Poza obrębem zainteresowań badaczy pozostawała „aktualna, pełna rzeczywistość społeczno-kulturowa”, poza zasięgiem badawczym był „człowiek w jego zbiorowych zachowaniach wyznaczonych określonymi wartościami i wzorami kulturowymi” (Burszta 1976: 44). W połowie lat 50. XX wieku zaczął dominować w polskiej nauce nurt nazwany przez Krzysztofa Piątkowskiego historycznym socjologizmem (Piątkowski 1985: 43), którego orędownikiem był Kazimierz Dobrowolski. Józef Burszta uważał, że orientacje socjologiczne nie tylko ułatwiły przejęcie przez etnografię niektórych założeń socjologii, lecz również zbliżyły etnografię do antropologii (Burszta 1976: 48). Charakteryzował ówczesną

⁶ Zob. fragmenty historii rodziny Kopczyńskich spisane przez Kopczyńską-Jaworską, zamieszczone w książce *Łódź i inne miasta* (Kopczyńska-Jaworska 1999: 135-152).

etnografię jako naukę historyczną, badającą kulturę ludu pracującego, jej kształtowanie się i przeobrażenia. Przy wyznaczaniu jej współczesnych teoretycznych i metodologicznych podstaw widziano dwa podstawowe zadania: rekonstruowanie minionych procesów kulturowych oraz badanie współczesnej, żywej rzeczywistości kulturowej (w sensie badań małych społeczności i ich kultury). To ostatnie określano jako podstawową domenę etnografii (Burszta 1969: 43).

Ówczesni etnografowie, do których należała Bronisława Kopczyńska-Jaworska, realizowali zadania wyznaczone w ramach socjologii przez kierunek metodologiczny zwany integralnym, wypracowany przez Kazimierza Dobrowolskiego i jego szkołę, co pozwala zaliczyć ich do kręgu uczonych reprezentujących podejście historyczne (rekonstrukcja zjawisk społecznych i kulturowych) i podejście socjologizujące (analiza faktu społecznego i kulturowego).

Kazimierz Dobrowolski wysuwał żądanie objęcia badaniami etnograficznymi zmieniającej się współcześnie rzeczywistości kulturowej wsi, a także kształtującej się i rekonstruowanej dla czasów wcześniejszych kulturę wywodzących się ze wsi robotników. Rozpatrywał kulturę jako integralną, niepodzielną całość wewnątrz powiązanych wytworów zobjektywizowanych i działań im towarzyszących, przejmowanych i przekazywanych przez określone środowiska z pokolenia na pokolenie. Uważał, że nie można badać wycinka kultury inaczej niż w systemie relacji do szerszej całości (rozumianej synchronicznie), jak również do kontekstów historycznego i współczesnego (Dobrowolski 1972). Proponował integralne badanie jak największej grupy powiązanych elementów kultury w obrębie niewielkiej społeczności charakteryzującej się stałością osadnictwa, w czasie możliwie najdłuższym, zwracając uwagę na aspekty genetyczne i rozwojowe (zob. Kopczyńska-Jaworska 1981: 95; Kopczyńska-Jaworska 1969: 9). Wydłużenie czasu odbywało się kosztem zmniejszenia przestrzennych rozmiarów układu elementów, przy jednoczesnym zintensyfikowaniu badań nad ich wewnętrznymi powiązaniem (Sokolewicz 1978: 54). Metoda integralna wymagała wykorzystania różnych typów źródeł, wiedzy historycznej, geograficznej i socjologicznej. Na przykład – podkreślała Kopczyńska-Jaworska – niezwykle pożądane w przypadku konstruowania obrazu rozwoju gospodarki górskiej było przygotowanie w zakresie historii gospodarczej i geografii, zaś przy badaniu kultury robotników dużego miasta – historii i socjologii (Kopczyńska-Jaworska 1981: 96).

Przedstawiając historię swej drogi naukowej zauważyła, że „Dzięki Kazimierzowi Dobrowolskiemu, który w swej metodzie integralnej usiłował połączyć historyzm z funkcjonalizmem, udało się nam przetrwać najcięższe czasy »realnego marksizmu«, jak sądzę z pewnym pożytkiem dla dyscypliny” (Kopczyńska-Jaworska 2000: 59). Należy też zwrócić uwagę na inną korzyść, jaką przyniosło zbliżenie socjologii z etnografią. Pozwoliło polskim etnografom, odciętych wtedy od zachodnich ośrodków akademickich oraz głównych nurtów europejskiej etnologii współczesności i doświadczeń badawczych anglosaskiej antropologii społecznej i kulturowej, poszerzyć spektrum zainteresowań o środowiska miejskie. Wypracowane przez Dobrowolskiego postępowanie badawcze Kopczyńska-Jaworska przetransponuje później (koniec lat 70. XX wieku) na swoje „odkrywanie miasta”, na tematykę podjętych badań w mieście, na sposób jego badania i opisu. Rozszerzy wtedy ogólne pojęcia etnologii i metody badań etnograficznych na teren miasta i będzie uprawiać taką antropologię miasta, którą Ulf Hannerz (2006: 20) określił jako integralną część ogólnego, porównawczego spojrzenia na społeczeństwo ludzkie.

Badacze sytuujący się w kręgu orientacji historyczno-socjologicznej zakres i dziedzinę etnografii wyznaczali wedle określonego rozumienia kultury. Kopczyńska-Jaworska pojmuje ją jako empirycznie ustrukturyzowaną i funkcjonalną całość: „zespół pojęć, zachowań i przedmiotów służących do zaspokajania ludzkich potrzeb”, z czym wiąże się nierozłącznie jej społeczna funkcja, która się różnicuje zależnie od zmiennych historycznie warunków egzystencji. Formy tych procesów, funkcjonujące w ramach określonych struktur, tworzą systemy kulturowe, które można poddać analizie porównawczej. Celem analizy jest chęć każdorazowego zrozumienia sensu obserwowanych zjawisk w ramach całości kultury badanej i innych kultur (Kopczyńska-Jaworska 1968: 24).

Główny nurt badawczy tak rozumianej kultury postuluje funkcjonalną i strukturalną łączność opisywanych zjawisk z ich kulturowym czy społecznym kontekstem, uwzględnienie tła historyczno-gospodarczego i zachodzących współcześnie wyobrażeń. Z tak szerokiej perspektywy zespół Zawistowicz-Adamskiej prowadził badania stosunków społecznych na wsi, a w ich ramach Kopczyńska-Jaworska badała stosunki gospodarczo-społeczne wsi górskich w Karpatach, ich odrębności kulturowe i uwarunkowania uzależnione od warunków fizjograficznych, procesów historycznych, lokalnych i regionalnych tradycji (Kopczyńska-Jaworska 1969).

Podczas prowadzonych w mieście badań w latach 1976-1986 nadal przyjmowała szeroką, antropologiczną definicję kultury, obejmującą „działania przebiegające według społecznie przyjętych wzorów, realizowanych we wszystkich dziedzinach życia ludzkiego oraz wytwory i przedmioty będące efektem tych działań”, a w ich obrębie wyróżniła za Antoniną Kłoskowską trzy aspekty, które muszą być uwzględnione w pełnej analizie kultury: aparat internalizacji kultury, aspekt normatywno-aksjologiczny, przedmiotowy aspekt kultury (Kopczyńska-Jaworska 1985: 67). Nacisk kładła na badanie zjawisk społeczno-kulturowych, czyli na „zachowania ludzkie”, i z tej perspektywy przyglądała się wytworom materialnym jako swoistym rekwizytom „służącym do zaspokajania potrzeb”.

Badanie zmiany kulturowej

Kazimiera Zawistowicz-Adamska, podsumowując w 1967 roku osiągnięcia badań etnograficznych, podkreślała ich koncentrację wokół problemów zmiany kulturowej „rozpatrywanej w różnych skojarzeniach, w różnych społecznościach i w różnym uwarunkowaniu”, przez pryzmat której spoglądano na współczesną rzeczywistość kulturową. Wskazywała wtedy także na to, że zerwano z „kolekcjonerstwem” etnograficznym, czyli „z metodą poszukiwań terenowych, polegającą li tylko (podkreśl. G.E.K., I.B.K.) na rejestrowaniu faktów kulturowych (zwłaszcza tzw. tradycyjnych i przeżytkowych), na inwentaryzacji takich lub innych wytworów zlokalizowanych w czasie i przestrzeni” (Zawistowicz-Adamska 1968: 5, 11). Zaznaczała również, że etnograficzne badania terenowe, oprócz rejestrowania tradycyjnego stanu kultury ludowej na określonym obszarze, powinny też przybierać formę pogłębionych badań problemowych prowadzonych przez kilka lat w oparciu o te same wytyczne, by uchwycić proces przemian (Zawistowicz-Adamska 1964: 199). Bronisława Kopczyńska-Jaworska rozwija tę myśl i pisze:

W całościowym i dynamicznym ujmowaniu rzeczywistości kulturowej otwierają się przed naszą dyscypliną nowe zakresy zainteresowań i nowe perspektywy badawcze. Zamiast badania przypadkowych nieraz zestawów elementów kulturowych – badanie funkcjonowania całości strukturalnych. Zamiast badania statycznych zjawisk – badanie dynamizmu przemian kulturowych (podkreśl. G.E.K., I.B.K.) (Kopczyńska-Jaworska 1968: 24-25).

Podkreśla, że badania etnograficzne z jednej strony prowadzą do rejestrowania określonych zjawisk w czasie i przestrzeni, z drugiej zaś zmierzają do szukania ogólnych praw i zależności rozwoju kulturowego, do „zbudowania ogólnej typologii będącej przyczynkiem do ogólnej teorii kultury”. W tym drugim przypadku w procesie badawczym powinno się odnosić określone zjawisko do szerszego kontekstu – bądź do całości rozwoju danego społeczeństwa lub badanej formy życia, bądź do równoległe występujących form życia u innych ludów. Tę procedurę opisuje przy okazji podsumowania wyników badań karpackich:

Wychodzimy (...) z założenia, że społeczeństwo i jego kultura stanowią układ stosunków (zwany niekiedy system) będący określoną całością. Układ elementów powiązany jest zasadą organizacji, które umożliwiają funkcjonowanie całości strukturalnej. Ponadto społeczeństwa i ich kultury znajdują się w stałym rozwoju, który przebiega jednak, przynajmniej jeśli chodzi o jego ogólny charakter, w sposób prawidłowy. Rozwój każdego konkretnego społeczeństwa w szczegółach przebiega odmiennie, możliwe jest jednak wydobywanie praw ogólnych dzięki porównywaniu różnorodnych przebiegów określonych »ciągów historycznych«. Stąd też w badaniach osobliwości poszczególnych kultur można dążyć do wykrycia czynników różnicujących lub można zmierzać do wykrycia podstawowych typów struktur. W odniesieniu do interesującego nas problemu przyczyn współwystępowania określonych zjawisk, tego rodzaju założenia nakładają na badacza obowiązek ustalenia w pierwszym rzędzie funkcji, jaką gospodarka pasterska spełnia w stosunku do całego systemu gospodarki górskiej czy nizinnej, oraz szerszego kontekstu kultury” (Kopczyńska-Jaworska 1981: 91).

Takim założeniom badawczym nie może już zatem odpowiadać formalny podział kultury na trzy działy: materialną, duchową i społeczną, który dawał statyczny obraz etnograficzny i był zaprzeczeniem całościowego pojmowania kultury określonej społeczności.

Ostatecznym celem analizy jest chęć każdorazowego zrozumienia sensu obserwowanych zjawisk w ramach całości kultury badanej i innych kultur. (...) w dążeniu do całościowego pojmowania kultury badanych społeczności, etnograf obserwując zastaną rzeczywistość interesuje się w równym stopniu dawnymi, co współczesnymi formami, zaś w centrum uwagi stawia ich współwystępowanie, a także ustosunkowanie się do nich badanej grupy ludzkiej (Kopczyńska-Jaworska 1968: 24).

Tak sformułowaną podstawę ówczesnej myśli etnograficznej, skierowaną na badanie zmiany kulturowej, zerwanie z „kolekcjonerstwem” etnograficznym, wrażliwość na różnicowanie kulturowe wynikające z uwarunkowań społecznych i ze skrzyżowania dawnych i nowych elementów oraz dążenie do szerokiego, holistycznego ogarniania problemów, przeniesie Kopczyńska-Jaworska w nowy teren badawczy, jakim stało się dla niej miasto. Zgodzi się ze stanowiskiem Leonarda Plotnicova, że jednym z głównych problemów teoretycznych antropologii, również antropologii miasta, powinno być zrozumienie procesu tworzenia się środowisk ludzkich i adaptacji do nich, i dlatego antropolog miasta powinien zająć się śledzeniem ciągłości i zmiany, porównywaniem i badaniem ewolucji zjawisk (Plotnicov 1973).

Badania w środowisku robotniczym Łodzi

Antropolog zachodni – zwłaszcza w USA – tkwiący „korzeniami w o wiele bardziej homogenicznym społeczeństwie”, interesował się w mieście etnicznymi enklawami i gettami. Hannerz zauważa, że dzielnice etniczne istniejące w przestrzeni miast są bardzo zbliżone do tradycyjnego miejsca antropologicznych badań terenowych (Hannerz 2006: 15), zaś Herbert Gans, charakteryzując typowy układ stosunków sąsiedzkich w amerykańskich suburbiach podkreśla, że odbiegają one znacznie od wielkomiejskiego wzoru życia i nazywa je „miejskimi wioskami” (Gans 1972: 48-49). W miastach polskich, w których, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowej po drugiej wojnie światowej, napływ ludności obcej etnicznie był zjawiskiem marginalnym, to stare dzielnice i osiedla robotnicze i górnicze przypominały „miejskie wioski”. Były zamkniętymi całościami urbanistyczno-architektonicznymi, co sprzyjało koncentracji życia wewnątrz nich i pozwalało badaczom wskazywać różnice w sposobach życia pomiędzy taką dzielnicą czy osiedlem a resztą miasta; stanowiły też swoiste całości społeczne o wysokim stopniu zdomowienia w przestrzeni, co powszechnie uważało się za składnik tożsamości kulturowej tych społeczności. Kulturowanie tradycji zawodowych, silne związki rodzinno-sąsiedzkie, niska mobilność – wszystko to przez dziesiątki lat sprzyjało odrębności kulturowej robotników. Właśnie te cechy skłoniły Kopczyńską-Jaworską do badań nad środowiskami robotniczymi mieszkającymi w pociągającej swą specyfiką i odrębnością Łodzi.

Większość robotników w Polsce pochodziła ze wsi, przeto ich kultura mogła być w różnym stopniu powiązana z kulturą chłopską. Etnografowie rozszerzyli zatem pojmowanie kultury ludowej na kulturę robotniczą. Anna Kuczyńska trafnie zwraca uwagę, że w Polsce w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych badania nad „nosicielami kultury ludowej” – chłopami, masowo migrującymi do rozwijających się miast i szukającymi pracy w fabrykach – miały podtekst ideologiczny, oraz że w owym okresie robotnik był „ludowy» ideologicznie; jego »ludowość«, w terminach antropologicznych bezspornie »genetyczna«, w przestrzeni miasta stała się przedmiotem dociekań, pytań, wątpliwości, a w końcu jedną z inspiracji redefinicji pojęcia ludowości” (Kuczyńska 2008: 255).

Łódzcy etnografowie już w latach 50. i 60. XX wieku, a więc zanim Kopczyńska-Jaworska rozpoczęła badania w Łodzi, zainspirowani wystąpieniem Dobrowolskiego (1958: 76), który poszerzył definicję przedmiotu badań etnografii o kulturę robotniczą, i osiągnięciami badawczymi ośrodka krakowskiego, tropili elementy kultury ludowej w kulturze robotników mieszkających w mieście. Wątek ten będzie zresztą obecny w badaniach polskich etnologów miasta aż do lat 90. XX wieku, a w przypadku badań prowadzonych przez Kopczyńską-Jaworską i jej zespół stanie się elementem koniecznym do odpowiedzi na pytanie „o swoistość kultury robotniczej, trwałość i odrębność wzorów” (Kopczyńska-Jaworska 1989: 51). Etnografowie łódzcy posługiwali się modelem idealnym kultury chłopskiej, jednym z możliwych przypadków kultury tradycyjnej, i porównywali go z modelem kultury robotników, by następnie postawić pytanie o „rozmiary i mechanizm przekazu i przekształcania wzorów pochodzących z kultury chłopskiej oraz pytanie, do jakiego stopnia polska kultura robotnicza była kulturą zruralizowaną” (Kopczyńska-Jaworska 1989: 52).

Bronisława Kopczyńska-Jaworska prowadziła intensywne empiryczne badania nad środowiskami miejskimi i opisywała ich kulturową rzeczywistość. Rzeczywistość ta, wedle niej, jest obiektywna, daje się uchwycić, trzeba jedynie wyznaczyć najistotniejsze do badania obszary.

W antropologicznych badaniach kultury miasta wychodzimy z założenia, że każda względnie stała zbiorowość, żyjąca w określonym środowisku i warunkach bytowych, realizuje pewien rodzaj życia i posiada właściwą sobie swoistą kulturę. W związku z tym gdy przystępujemy do badań, niezbędne jest ustalenie, jaka jest struktura badanej zbiorowości, jakie są jej części składowe, do jakiego stopnia są to podziały stałe i co sprzyja ich zmienności (Kopczyńska-Jaworska 1991: 5).

W całości kształceniu kultury konkretnego środowiska ważkim – dla poznania antropologicznego – elementem jest wedle niej organizacja i struktura życia społecznego, której wyrazem są różne instytucje rzutujące swoim działaniem na układ więzi społecznych. Kulturę robotniczą rozumiała jako określony przez grupę i historyczny czas wariant kultury tradycyjnej, utworzony z trwających przez kilka pokoleń charakterystycznych dla niej treści i nie ujawniający się w innych grupach społecznych mieszkających w mieście, zaś za podstawowy czynnik kształtujący kulturę środowiska robotniczego przyjęła pracę i jej organizację (Kopczyńska-Jaworska 1985: 66). Łódzcy ewangelicy interesowali ją ze względu na odmienność religijną i etniczną w stosunku do pozostałych mieszkańców miasta. Badała więc ich strukturę społeczną, instytucje, pochodzenie, samookreślenie narodowe, stosunek do dominującego w mieście Kościoła katolickiego, obyczaje i życie codzienne (zob. Kopczyńska-Jaworska, Woźniak 2002). Ważne dla niej były mechanizmy kształtowania się swojskości i obcości polskich robotników w stosunku do Żydów i Niemców mieszkających w Łodzi do 1939 roku (Kopczyńska-Jaworska 1997). W jednym z wcześniejszych artykułów napisała, że „W badaniach etnograficznych chodzi nam przede wszystkim o ustalenie natężenia oraz przestrzennego oddziaływania tych [zewnątrznych i wewnętrznych – przyp. G.E.K., I.B.K.] różnorodnych czynników, jak również o ustalenie modyfikującej roli tradycji kulturowych właściwych określonym społecznościom, w których te tradycje występują w takich lub innych proporcjach i w takich lub innych skojarzeniach” (Kopczyńska-Jaworska 1968: 27). W innym artykule, późniejszym o kilka lat, dodała: „Ponieważ w badaniach przemian kulturowych potrzebny jest zawsze punkt odniesienia, pewna liczba badaczy konkretnych wsi i regionów dąży najpierw do odtworzenia obrazu ich życia społeczno-kulturowego w poprzednim etapie historycznym, ażeby potem śledzić go w następnych przekrojach czasu” (Kopczyńska-Jaworska 1979: 45).

Proces przemian łódzcy etnografowie ukazywali, rekonstruując najpierw model kultury tradycyjnej, następnie zaś śledząc zmiany, jakie w stosunku do niego zaszły. Stosując takie metody badań, chcieli otrzymać odpowiedź na pytania – to znów słowa uczonej – nie tylko kiedy, ale i dlaczego, i w jakiej sytuacji spotykamy się z harmonijnym przenoszeniem elementów kulturowych, procesem integracji kulturowej i społecznej (wyrównaniem wzorów); kiedy wpływy zewnętrzne działają pobudzająco, przyczyniając się do lepszego rozwoju zastanej kultury,

wykrystalizowania się jej nowej postaci związanej z pełną adaptacją społeczną, a kiedy stają się przyczyną dysharmonii kulturowej i dezintegracji społecznej. Jaki jest mechanizm konfrontacji nowych wzorów i wytworów kulturowych i społecznych, jaki jest mechanizm narastania krytycyzmu czy akceptacji w stosunku do własnego i cudzego społeczeństwa (Kopczyńska-Jaworska 1968: 30).

Profesor była świadoma tego, że nie można uprawiać nauki w oderwaniu od nurtów zagranicznych. Kontakty i bliska współpraca z europejskimi etnografami prowadzącymi studia nad życiem pasterskim ułatwiły jej organizację prac w ramach Międzynarodowej Komisji do Badania Kultury Ludowej Karpat, a z czasem i Bałkanów; brała udział w licznych międzynarodowych spotkaniach, na których dyskutowano i analizowano wyniki badań prowadzonych na podstawie przygotowanego przez nią kwestionariusza. Od lat 80. XX wieku Bronisława Kopczyńska-Jaworska działała w międzynarodowej, francuskojęzycznej grupie badawczej EURETHNO o statusie stowarzyszenia naukowego, zarejestrowanego przy Komisji Europejskiej w Strasburgu⁷. Jest to do tej pory działający zespół, skupiający etnografów, folklorystów, antropologów oraz historyków i historiografów z krajów europejskich. Kopczyńska-Jaworska była w tej strukturze reprezentantką polskiej etnografii i zarazem przedstawicielką EURETHNO na Polskę. W organizacji przeszła wszystkie szczeble, od jej współinicjatorce i członkini Zarządu po członkostwo honorowe po przejściu na emeryturę. Idea EURETHNO, polegająca na prowadzeniu badań skupionych wokół wspólnego, wybranego przez wszystkich stowarzyszonych zagadnienia „węzłowego” i śledzeniu jego odślon oraz uwarunkowań kulturowo-społecznych w różnych krajach, głównie europejskich, a także wymianie wiedzy i dochodzeniu do wspólnych konkluzji, wpisywała się w uprawiany przez Kopczyńską-Jaworską typ pracy porównawczej i interdyscyplinarnej.

W stronę konkluzji

Na zakończenie chcemy podkreślić, że praktykowanie etnografii przez Bronisławę Kopczyńską-Jaworską przebiegało w ramach istniejącego w tym czasie paradygmatu teoretycznego i metodycznego. Wiązało się

⁷ <http://www.eurethno.altervista.org/FR/default.php>

z badaniami terenowymi, podczas których należało zebrać jak najwięcej danych dotyczących zmian kulturowych, obserwacji kulturowych procesów kształtowania systemów społeczno-gospodarczych, które następnie trzeba było przedstawić w sposób systematyczny i odpowiadający na pytania: „(...) kiedy, dlaczego i w jakiej sytuacji spotykamy się z harmonijnym przekazem elementów kulturowych, procesem integracji społecznej i kulturowej, kiedy zaś stają się one przyczyną dysharmonii kulturowej i dezintegracji społecznej?” (Kopczyńska-Jaworska 2000: 59). Taki sposób uprawiania etnografii niewątpliwie był związany z gwałtownymi zmianami rzeczywistości kulturowej i społecznej ówczesnej Polski. Jak powiedziała Bronisława Kopczyńska-Jaworska: „Odpowiedź na te pytania, w przekonaniu mojej generacji, mogła prowadzić do lepszego zrozumienia dróg kształtowania się nowej rzeczywistości i tym samym służyć dobru wspólnemu” (tamże).

BIBLIOGRAFIA

- Buchowski, M. (1995). Fratrie i klany nowo-plemienia antropologów w Polsce. W: A. Posern-Zieliński (red.). *Etnografia polska między ludoznawstwem a antropologią*. Poznań: Wydawnictwo Drawa.
- Burszta, J. (1968). Analiza kultury w etnografii tradycyjnej a w badaniach nad współczesnością. Niektóre różnice. Tezy. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 10, 33-35.
- Burszta, J. (1969). Etnografia w ćwierćwieczu Polski Ludowej. Organizacja – tendencje badawcze – perspektywy. *Lud*, 53, 31-59.
- Burszta, J. (1976). Orientacje socjologiczne we współczesnej etnografii polskiej. Na przykładzie zmiany kulturowej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1, 41-52.
- Dobrowolski, K. (1958). Drogi rozwoju etnografii polskiej, jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne). *Etnografia Polska*, 1, 72-83.
- Dobrowolski, K. (1972). Pojęcie kultury i jej klasyfikacje. Sprawozdanie z posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie, za rok 1971. 15, 111-112.
- Gans, H. (1972). *People and Plans. Essays on Urban Problems and Solutions*. London: Basic Books.
- Hannerz, U. (2006). *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*. Kraków: Wydawnictwo UJ.

- Kopczyńska-Jaworska, B. (1967). *Stosunki gospodarczo-społeczne w tradycyjnej kulturze Karpat Północnych*. Łódź: UŁ.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1968). Problematyka etnograficznych badań nad współczesnością. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 10, 23-32.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1969). *Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich*. Wrocław: Ossolineum.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1971). *Metodyka etnograficznych badań terenowych*. Warszawa-Łódź: PWN.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1974). Założenia, problematyka i organizacja badań. W: B. Kopczyńska-Jaworska (red), *Stosunek mieszkańców wsi kujawskiej do ziemi. Przemiany kulturowej hierarchii wartości*, s. 7-17. Łódź: ŁTN.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1981). Dyskusyjne problemy syntezy badań nad państwem wysokogórskim. *Etnografia Polska*, 25, 85-96.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1985). Badanie kultury robotniczej dużego miasta. *Etnografia Polska*, 29, 65-76.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1989). Zmiany wzorów kultury chłopskiej w miejskim środowisku robotniczym. Zawarcie małżeństwa i obrzędowość weselna w Łodzi i Żyrardowie. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 29, 51-65.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1991). Kulturowe zróżnicowanie mieszkańców Łodzi w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Ethnologica*, 5, 5-26.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (1999). *Łódź i inne miasta*. Łódź: Katedra Etnografii UŁ.
- Kopczyńska-Jaworska, B. (2000). W górach i w mieście. W: *Moja droga do nauki*, s. 37-60. Łódź: ŁTN.
- Kopczyńska-Jaworska, B., Woźniak, K. (2002). *Łódzcy luteranie. Społeczność i organizacja*. Łódź: PTL.
- Kuczyńska, A. (2008). Antropologia miasta – obszar koncentracji problemów antropologicznych. *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa*, 3-4, 253-267.
- Mulkiewicz-Goldbergowa, O. (1964). Badania etnograficzne w Okręgu Przemysłowym Bełchatowskim. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 6, 53-59.
- Nizińska, I. (196). Badania skolektywizowanej wsi bułgarskiej. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 10, 99-106.
- Piątkowski, K. (1985). Problematyka teoretyczna w powojennej etnografii polskiej. *Lud*, 49, 35-62.
- Plotnicov, L. (1973). Anthropological Field Work in Urban Modern and Local Urban Contexts. *Urban Anthropology*, 2, 248-264.

- Sokolewicz, Z. (1978). Kategorie czasu długiego i krótkiego w tradycji etnografii polskiej. W: Z. Jasiewicz (red), *Tradycja i przemiana. Studia nad dziejami i współczesną kulturą ludową*, s. 43-55. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Zawistowicz-Adamska, K. (1968). Sesja naukowa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego na temat współczesności, Łódź 20-21 X 1967. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 10, 5-15.
- Zawistowicz-Adamska, K. (1964). Le région dans la recherche ethnographique. W: K. Dobrowolski (red.), *La Pologne au VII Congres International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, s. 191-201. Wrocław: Ossolineum.